

УДК: 27-73:94(477) Володимир Великий
DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.02>

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ: АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ

Йосифчук Михайло Ярославович

кандидат наук з богослів'я, протоієрей,
настоятель парафії Ікони Божої Матері «Утамуй моя печалі», м. Київ
e-mail: yosyfcukmicha@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4533-2407>

Важливе значення для з'ясування впливу на сучасні міжцерковні відносини всередині України та за її межами мають державно-конфесійні відносини періоду Київської Русі. 28 липня 2020 р. відбулося святкування 1032-ї річниці хрещення Русі-України та вшанування світлої пам'яті святого Володимира Великого. Тож, представлена стаття присвячена питанню політичного статусу святого Володимира після здійснення ним акту хрещення Русі-України, який ми спробували встановити на основі інформації, що містить відомий на сьогодні корпус давньоруських та візантійських джерел. Розглядаються дослідження цього питання українських і російських науковців. З метою встановлення титулу Володимира Великого охарактеризовано виникнення, розповсюдження та значення термінів «каган», «цар» (цезар») та «великий князь». Робиться висновок, що титулування Володимира «князь» чи навіть «великий князь» в історичних творах та церковних виданнях є помилковим і не відповідає становищу володаря найбільшої держави в Європі – Київської Русі-України, оскільки після одруження на візантійській принцесі Анні, він, без сумніву, отримав регалії «кесаря», проте міг титулуватись і «василевсом» (аналогом якого був збережений в літописах титул «каган»), використовуючи власне християнське ім'я Василій в якості візантійського титулу, а ім'я Володимир – як ознаку приналежності до правлячої династії в колишній язичницькій державі. Слід зазначити, що дана наукова розвідка є однією із спроб вивчення питання міжнародного державного статусу святого Володимира, і тому представлена історична проблематика потребує більш детального подальшого наукового дослідження.

Ключові слова: Русь-Україна, святий Володимир Великий, Київські митрополити, статус, титул, кесар-цар, каган-хакан, великий князь.

«Caesaros Divi filius Augustus» [Дмитренко, 2011, с. 42],
«Цей славний, од славних народжений, благородний, - каган наш Володимир ...»
[Митр. Іларіон, 2008, с. 135],
«О святая царя, Констанине и Володимире ...» [Житіє, 1880, с. 206]

Постановка проблеми. Цього року виповнюється 1005 р. пам'яті святого рівноапостольного Володимира Великого, який заклав основи християнства та державності на наших землях.

Мета. У статті здійснена спроба встановлення титулу святого Володимира Великого, який найповніше відображав статус правителя після визнання християнства державною релігією Русі-України.

Історіографічний огляд. Даною проблематикою займались українські та російські церковні дослідники: Болотов В., Верещагіна Н., Голубінський Є., Марченко М., Корнієнко В., Нікітенко Н., Подволоцький А. та інші.

Виклад основного матеріалу. Історія нашої держави України тісно і нерозривно пов'язана з подіями древності, коли в 988 р. на наших землях, стараннями Володимира Великого і його бабусі Ольги, Русь-Україна прийняла християнство.

Автор свідомо не бере до розгляду проблематику прийняття християнства за св. Аскольда в 862 р. та уникає коментування загальноприйнятих сьогодні термінів «Київська Русь» чи «Древнерусское государство», «Візантійська імперія» тощо, оскільки це тема інших досліджень.

Основними з джерел, де подано справжні державні титули володаря Русі (проте не в формі «великий князь» або просто «князь», як це подає сучасна російська, і, на жаль, українська історіографія, а в назвах «каган» та «кесар-цар» – Авт.) стали: твір Київського митрополита Іларіона «Слово о законе и благодате» (український переклад якого вийшов до 1020-го ювілею хрещення Київської Русі-України – Авт.) та «Житіє блаженного Володимера», цитати з яких подано в заголовку, а також графіті Софії Київської і монети X – XI ст.

Тож спершу розкриємо значення титулу «каган», як серед слов'ян, так і серед тих кочових племен, звідки він запозичений (напр. хозари, тюрки та інші), а потім порівняємо його з іншими державними титулами, які використовувались в Європі та Азії.

Каган (англ. Khagan, похідні хаган, хакан, хаан тощо) – найвищий титул правителів тюркського походження, який відповідає статусу імператора (василевса), може бути перекладений як «хан ханів», що еквівалентно титулу «цар царів» (про нього буде сказано нижче – Авт.).

Вперше його використав в Шелунь, глава племені «жужані», змінивши свій кочовий титул «шень - ю» на «хакан», що рівнозначно титулу «імператор». Поступово усі найвизначніші володарі тюркських племен Сходу титулували себе виключно як «хакан – каган». В західних істориків вперше титул «хакан» зустрічаємо в VII ст., напр. Григорій Турський називає Аттілу, вождя гуннів титулом «хакан» [Енциклопедія, Т. 38-а, 1880, с. 55]. Візантійський історик іменує володаря аварів «хаганос-хаган» [Острогорский, 2011, с. 131].

З того часу титул «каган» приймають керівники найбільших держав Сходу: Тюркського каганату, Хозарії, Монгольської імперії, починаючи від Чингісхана з 1206 р. [Економічна історія, т. 1, 2011, с. 239], наприклад, його онук підписувався як Силою Вічного Неба Куюк, Хакан, що означає імператор [Путишествие, 2013, с. 47]. Китайського імператора сусідні кочові племена теж величали «хаканом» [Енциклопедія, т. 38-а, 1903, с. 55].

В іменах наймогутніших правителів Дешт-і-Кипчак (половці – Авт.) Тугуркан, Шарокан є закінчення «кан» [Марченко, 2012, с. 61] (точніше «хакан» або «каган» – Авт.). Проте, один з сучасних фахових дослідників даного об'єднання Пилипчук Я. В. у своїй монографії зазначає, що жоден з вождів половців не посягав на титул «кагана» [Пилипчук, 2018, с. 190].

Обставини появи титулу «хакана-кагана Русі» до даного часу остаточно не з'ясовані. Однією з причин є підкорення володарями Русі низки кочових племен тюркського походження, які мешкали на території сучасних південних частин України і Російської Федерації від Дунаю до Волги і запозичення даного титулу як означення свого найвищого державного статусу, що отримало визнання як у східних так і західних істориків. Візантійський історик позначає володаря аварів як «хаканос-

каган». З VII ст. йде використання титулу «хакан-каган» як ознака найвищої влади тюркських племен. Вперше вжито титул «хакан Русі» у 839 р. в листуванні між Візантійським імператором Феофілом (829 – 842) франкським імператором Людовіком I (814 – 840), де зазначено народ, який «називається Рос (Rhos), а його король (rex) має титул хакана (chacanos)» [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 71].

В іншому листуванні між Василієм I Македонянином та Людовіком II в 871 р. вказано про існування поряд з Аварським та Хозарським каганатами т. зв. «Норманського каганату» (точніше Руського, оскільки саме «нормани» в 9 ст. стали правлячою династією на Русі – авт.) [Галкіна, 2002]. Східні історики Ібн-Рустем та Ібн – Фадлах (X ст.) теж називають володаря Русі хаканом (каганом) [Економічна історія, т. 1, 2011, с. 190].

В «Начальному літописі і в творах митрополита Іларіона («Похвала» та «Ісповідання віри») Володимир іменується лише як «каган» [Енциклопедія, Т. 13-а, 1894, с. 862]. Святослав II (на Київському престолі 1073 – 1076), засновник династії Ольговичів, вважав себе рівним своєму батьку Ярославу Мудрому – «Київському царю», і відповідно також титулувався титулом «каган», тобто – царем [Висоцкий, 1966, с. 49-52].

Це остання згадка титулу Київських правителів з назвою «каган».

Титул «цар» (точніше «цезар-кесар» – Авт.) офіційно вперше з'явився в Римського імператора Октавіана: «Imperator *Caesaros Divi filius Augustus* (імператор, син божественного Цезаря, Август), прийомного сина Юлія Цезаря [Дмитренко, 2011, с. 42]. Наступні Римські імператори обов'язково мали титул «цезаря», незалежно від походження і спорідненості з родом засновника даного титулу, і навіть після перенесення столиці з Риму в Константинополь, усі т. зв. Візантійські імператори (точніше Римські – Авт.), розглядали себе як правонаступники древніх «Римських Цезарів» [Острогорский, 2011, с. 64].

Реформами Деоклітіана титул «цезаря» отримав понижене значення щодо «августа», зокрема з'явилося два «августу», як керівники Західної і Східної частин імперії та два «кесарі» [Острогорский, 2011, с. 72], як їх заступники, в майбутньому повноправні керівники двох частин Римської імперії з обранням інших двох «кесарів» для допомоги в управлінні [Болотов, 2008, с. 319].

Імператор Іраклій (610 – 641) у 629 р. вперше офіційно прийняв титул *βασιλευς* (далі «василевс» – Авт.) як ознаку найвищої державної влади, змінивши древні римські титули «імператор», «цезар» та «август» [Острогорский, 2011, с. 157].

В подальшому правителями Візантійської імперії до часу її падіння у 1453 р. використовувався виключно титул «василевс», хоча він був в титулах володарів інших сусідніх держав, напр., Болгарії, Сербії, Епірського деспотату і, можливо, Русі. Так, Семеон, правитель Болгарії в X ст. прагнув здобути статус «василевса ромей і болгар», проте визнаний був лише «василевсом болгар» з підвищенням статусу Болгарської Церкви до рівня Патріархату [Острогорский, 2011, с. 157].

Візантійська політична доктрина трактувала статус «василевса» як божественного правителя, забезпечуючи сакралізацію його особи, оскільки він, маючи духовну і світську владу, був керівником християнської ойкумени. Весь ритуал возведення на престол і перебування при владі постійно підкреслював містичний зв'язок між василевсом і Богом [Верещагина, 2013, с. 253].

Самовільне присвоєння титулу «василевс» чи навіть «кесар» зустрічало

жорсткий опір з Константинополя. Саме в період імператорів з Македонської династії велась гостра боротьба проти використання титулу «василевс» і відповідних до нього регалій правителями інших держав. Коли ж вони і отримували статус «василевса», то лише з використанням назви свого народу, наприклад Симеон «василевс болгар». Слід відмітити важливу деталь, що в період останнього розквіту Візантійської імперії у IX - X ст. на престолі перебували два імператори з ім'ям Василій (означає «царственный» – Авт.): Василій I (867 – 886) та Василій II (976 – 1024) [Острогорский, 2011, с. 303-312, 374-393]. і повний їхній титул разом з власним ім'ям звучав з доданням інших титулів як «цар царів» *βασιλευς των βασιλευοντων* [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 73].

Дана обставина, мабуть, була зумовлена появою титулу «василевс» у багатьох правителів держав, сусідніх з Візантією. Проте, ні до зазначених правителів, ні після них, імператорів з ім'ям «Василій» не було.

Окремо слід звернути увагу, що наймогутніші правителі Русі майже того ж періоду – св. Володимир Великий і Володимир Мономах також мали християнські імена «Василій», які могли використовувати як державні титули. Проф. Острогорський зазначає, що «Київський князь « отримав за дружину сестру імп. Василя II, хоча до цього часу не було випадків видачі «порфірородних» принцес за межі імперії, тим більше за язичника і князя-архонта [Острогорский, 2011, с. 81].

Назва «цар царів» була поширена на Сході з глибокої древності. Так, вперше її прийняв в XIII ст. до н.е. Ассирійський правитель Тукульті – Нінурта I під назвою «Сар sarrani». У Священному Писанні даний титул застосований до Артаксеркса (Дан. 2, 37), а також особи Сина Божого Ісуса Христа (1 Тим. 6, 15 та Одкр. 17, 14 і 19, 16), оскільки згідно біблійного богослів'я лише Бог є справжнім «царем над царями» «*Melech ha-M'lachaim*» (єврейською – Авт.) та «*βασιλευς των βασιλευοντων*» (грецькою – Авт.) і вищий від земних «цар царів», напр., асирійського, перського, римського тощо [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 73].

Першопочатково, від заснування найвищий в Римській імперії титул «цезар-кесар» поступово втрачав значення і визнавався в залежності від політичних обставин за правителями того часу Персії, Вірменії, Гунів, Болгарії, Хозарії, Русі та інших держав [Острогорский, 2011, с. 58] (хоча їхнє державне становище більше відповідало статусу «василевса» – Авт.).

У XII ст. імператор Олексій I Комнін (1081 – 1118), ввівши новий титул «севастократор» для свого брата Ісаака, понизив статус «кесара» до третього рівня, оскільки він обіцяв і потім надав титул «кесара» іншому претенденту на престіл – Никифору Мессиліну [Острогорский, 2011, с. 452].

Володимир Великий через одруження з царівною Анною, внучкою Константина Порфянородного також отримав «царські регалії», оскільки царівна не могла по статусу виходити заміж за князя (архонта). Вона ж була коронована в Константинополі напередодні весілля з Володимиром [Нікітенко, 2007, с. 110-116]. На монетах володаря Русі, він зображений подібно до грошових знаків Василя II Константина VIII (976-1025) з царським регаліями та «німбом» навколо голови – символом сакральності особи «василевса», як це використовували завжди Візантійські імператори того часу [Верещагіна, 2013, с. 254-256].

В царському одязі і з відповідним регаліями Володимир зображений і в Святій Софії, щоправда без «німбу», що означало його статус як «кесар» – царський титул, який на відміну від «василевса – імператора» не мав божественного характеру і

надавався іноземним володарям при одруженні з візантійським царівнами [Нікітенко, 2013, с. 69].

Тому цілком правдоподібним є те, що Володимир разом із рукою порфірородної царівни Анни отримав корону і регалії «кесаря», проте міг титулуватись і «василевсом» використовуючи нове християнське ім'я, отримане під час хрещення.

Титул «цар» (точніше буде його аналог «кесар» – Авт.) також знаходимо на інших графіках Софії Київської (приділ свв. Іакима і Анни), у яких повідомляється про смерть Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р.: «успение царя нашего» [Корнієнко, 2010, с. 583].

Внук Володимира Мономаха – Із'яслав Мстиславович згаданий в літописах з титулом «цезар» і володіння його позначені як «царськіє землі» а його внук – Роман Мстиславович титулувався також «цезарем і самодержцем (автократором) Руси» [Подволоцький, 2014, с. 112, 150].

Титул «*великий князь*», яким постійно іменують сучасні історики особу св. Володимира Великого, в даний період означав правителя напівсамостійного державного утворення. Першими даний титул почали вживати з XI ст. нащадки Із'яслава, старшого сина св. Володимира, правителі племені Полоцької землі. Потім в XII ст. – Володимир Давидович Чернігівський (правнук Ярослава Мудрого – Авт.) та Ярослав Володимирович Осмомисл Галицький (нащадок Ярослава Мудрого від старшого сина Володимира – Авт.) [Алексеев, 2014, с. 43], а також Всеволод Велике Гніздо Владимиро-Суздальський (внук Володимира Мономаха – Авт.) [Подволоцький, 2014, с. 141]. В майбутньому титул «великий князь» отримали ряд князів Московії (напр., Тверські – Авт.), що означало лише статус і положення «старійшини» в своєму родовому сімействі [Энциклопедия, т. 15, 1895, с. 476].

Проте, колишня і сучасна російська історіографія часто подає титул св. Володимира терміном «князь», свідомо опускаючи додаток «великий». Напр., відомий історик проф. Є. Голубинський в своїй науковій праці, описуючи св. Володимира, уникає державний статус як його самого, його попередників – Ігора, Ольги, Святослава [Голубинський, 1880, т. 1, с. 54, 60, 77], так і наступника – Ярослава [Голубинський, 1880, т. 1, с. 168-169] та його синів і їх внуків, подаючи лише самі імена і деколи «великий князь» або просто «князь» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 59, 162], проте те, чим вони керували чомусь називає «Государство Русское» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 62].

В подальшому, даний історик цитує західні і руські літописи, за якими св. Ольга була «Елена, королева Ругов» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 8-9], а св. Володимир - «король Руссов» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 180, 220] та «самодержець всея земли Русския» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 195], що взяв за дружину «царицю» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 200], і до якого звертаються «О святая царя, Констанине и Володимире...» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 206].

В сучасних церковних виданнях, на жаль свідомо принижується державний статус Володимира Великого. Так, в Акафісті, виданому РПЦ, він іменується «...святый равноапостольный княже...» (як і до святої Ольги) [Акафистник, 1996, т. 1, с. 120-127, 130-137], проте, до Олександра Невського і Данила Московського звертаються «...святый благоверный великий княже ...» [Акафистник, 1996, т. 1, с. 158-165, 184-190], хоча останній був лише простим удільним князем улусу Золотої

Орди, а великим князем був Андрій Олександрович Тверський [Костомаров, 2007, с. 90]. Московські князі стали «великими» за Юрія Даниловича лише в 1318 р. розпорядженням хана Узбека [Костомаров, 2007, с. 98], оскільки був одружений на його сестрі Кончаці [Костомаров, 2007, с. 95]. В даному випадку ми зустрічаємо чергову свідому брехню російських світських і церковних істориків.

В акафісті, виданому УПЦ КП св. Володимир Великий подається теж як «рівноапостольний князь» [Акафістик, т. 1, 2008, с. 195-209, 214-224], проте це зумовлено тим, що переклади робились з церковно – слов'янських видань РПЦ (з усуненням дивного терміну «держави Российской») і йому подібних – Авт.).

Слід зазначити, що згідно міжнародного державного права періоду середньовіччя титул «князь» (західні аналоги – герцог, граф, дукс і т.д., які на даний час можна умовно порівняти з правами обласних керівників: Голова ОДА, губернатор, префект – авт.) визначав лише приналежність до правлячих родів Європи [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 76]. Проте до часу отримання титулу «короля-гех» в Західній Європі або «кесар – цар» в Східній, а також офіційного визнання його з боку відповідних «Римських» імператорів [Лебедев, 2012, с. 38] (т. зв. Візантійського на Сході і Франкського, а потім Германського на Заході – Авт.) не мали статусу самостійних і незалежних правителів [Энциклопедия, т. 15, 1895, с. 475], яким був без сумніву Володимир Великий.

Висновки. Підсумовуючи дане дослідження слід зазначити, що титулування Володимира «князь» чи навіть «великий князь» в історичних творах та церковних виданнях є помилковим і не відповідає становищу володаря найбільшої держави в Європі – Київської Русі-України, оскільки з одруженням на візантійській принцесі Анні, він, без сумніву, отримав регалії «кесаря», проте міг титулуватись і «василевсом» (аналогом якого був збережений в літописах титул «каган» – Авт.) використовуючи власне християнське ім'я Василій в якості візантійського титулу, а ім'я Володимир – як ознаку приналежності до правлячої династії в колишній язичницькій державі.

Список використаних джерел та літератури

- Акафістик, 2008. Київ: Видавничий відділ УПЦ КП, т. 1.
Акафистник, 1996. Каменец-Подольск: Украинская Православная Церковь, т. 1.
Алексеев, С. В., 2014. *Игорь Святославич*, Москва: Молодая гвардия.
Ар'єв, В., Йосифчук, М., 2014. Державно-церковний статус володаря Київської Русі-України святого Володимира Великого, *Святий рівноапостольний Володимир – творець Української держави*, Київ КПБА, 69-76.
Болотов, В. В., 2008. *Лекции по истории Древней Церкви*, Москва, т. II.
Введение христианства на Руси, 1987. Москва.
Верещагина, Н. В., 2013. Коронационные регалии святого Владимира в контексте утверждения концепции «Москва – третий Рим», *Из Киева по всей Руси: сборник материалов научовой богословско – историчної конференції, присвяченої 1025 – літтю Хрещення Київської Русі – України*, Київ, с. 253-260.
Высоцкий, С. А., 1966. *Древнерусские надписи Софии Киевской в XI – XIX веках*, Киев.
Галкина, Е. С., 2002. *Тайны Русского каганата*, Москва: Вече.
Голубинский, Е., 1880. *История Русской Церкви*, Москва: Типография Э. Лиссиер и Ю.Роман., т.1.
Дмитренко, В., 2011. *Октавіан Август. Народження Риської імперії*, Львів: Кальварії.
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т., 2011. Київ: НАН України, Ін-т історії України, т. 1.
Голубинский, Е., 1880. *Житие блаженного Володимера, История Русской Церкви*, Москва, т. 1,

с. 194-206.

- Костомаров, Н. И., 2007. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Москва.
- Корнієнко, В., 2010. *Корпус з графіті Софії Київської (X – поч. XVIII ст.). Ч. 4: Приділ св. Іокима і Анни*, Київ: Інститут історіографії та джерелознавства.
- Лебедев, А. П., 2012. *Очерки внутренней истории Византийской Восточной Церкви в IX, X, XI веках*, Санкт-Петербург.
- Марченко, М., 2012. *Київська Русь у боротьбі з кочівниками*, Київ.
- Митрополит Іларіон, 2008. Слово про закон і благодать, *Православний молитовник*, Київ: Видавничий відділ УПЦ КП, с. 108-158.
- Нікітенко, Н. М., 2007. *Від Царгорода до Києва*, Київ: Видавництво «Дельта».
- Нікітенко, Н. М., 2013. Час хрещення Русі у світлі даних Софії Київської, *Із Києва по всій Русі*, 60-79.
- Никольский, Н., 1983. *История Русской Церкви*, Москва.
- Пилипчук, Я. В., 2018. *Соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст.*, Київ.
- Подволоцький, А. А., 2014. *Правдива історія Київської Русі: про що мовчать підручники історії*, Харків.
- Путешествия к тартарам католических монахов в 1245-1255 гг., 2013. Киев.
- Острогорський, Г. А., 2011. *История Византийского государства*, Москва.
- Энциклопедический Словарь Брокгауза – Ефрона*, 1894. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, т. XIII-A.
- Энциклопедический Словарь Брокгауза – Ефрона*, 1895. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, т. XV.
- Энциклопедический Словарь Брокгауза – Ефрона*, 1903. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, т. XXXII-A.

References

- Akafisnyk [Book of Akathists]*, 2008. Kyiv: Vydavnychi viddil UPTs KP, t. 1. (in Ukrainian).
- Akafistnik [Book of Akathists]*, 1996. Kamenec-Podol'sk: Ukrainskaya Pravoslavnaya Cerkov', t. 1. (in Russian).
- Alekseev, S. V., 2014. *Igor' Svyatoslavich [Igor Svyatoslavich]*, Moskva: Molodaya gvardiya. (in Russian).
- Ariev, V., Yosyfchuk, M., 2014. Derzhavno-tserkovnyi status volodaria Kyivskoi Rusy-Ukrainy sviatoho Volodymyra Velykoho [State and church status of the ruler of Kievan Rus-Ukraine St. Volodymyr the Great], *Sviatyi rivnoapostolnyi Volodymyr – tvorets Ukrainskoi derzhavy*, Kyiv KPBA, 69-76. (in Ukrainian).
- Bolotov, V. V., 2008. *Lekcii po istorii Drevnej Cerkvi [Lectures on the history of Ancient Church]*, Moskva, t. II. (in Russian).
- Dmytrenko, V., 2011. *Oktavian Avhust. Narodzhennia Ryskoi imperii [Oktavian Augustus. The birth of Rome empire]*, Lviv: Kalvarii. (in Ukrainian).
- Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]*, 2011. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, t. 1. (in Ukrainian).
- Encyklopedicheskij Slovar' Brokgauza – Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*, 1894. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogafiya I. A. Efrona, t. XIII-A. (in Russian).
- Encyklopedicheskij Slovar' Brokgauza – Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*, 1895. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogafiya I. A. Efrona, t. XV. (in Russian).
- Encyklopedicheskij Slovar' Brokgauza – Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*, 1903. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogafiya I. A. Efrona, t. XXXII-A. (in Russian).
- Galkina, E. S., 2002. *Tajny Russkogo kaganata [The mysteries of Russian khaganate]*, Moskva: Veche. (in Russian).
- Golubinskij, E., 1880. *Istoriya Russkoj Cerkvi [The history of Russian Church]*, Moskva: Tipografiya E. Lissier i Yu. Roman., t.1. (in Russian).
- Golubinskij, E., 1880. *Zhitie blazhennogo Volodimera [Life of St. Volodymyr]*, *Istoriya Russkoj Cerkvi*, Moskva, t. 1, s. 194-206. (in Russian).
- Korniienko, V., 2010. *Korpus z hrafiti Sofii Kyivskoi (X – poch. XVIII st.). Ch. 4: Prydil sv. Iokyma i Anny [Building of Corpus of graffiti of St. Sophia Cathedral of Kyiv (X – beg. of XVIII centuries). Part 4: Side – altar of Sts. Ioakym and Anna]*, Kyiv: Instytut istoriohrafii ta dzhereloznavstva. (in Ukrainian).